

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

เป็นที่ยอมรับเป็นการทั่วไปว่าเทคโนโลยีที่นำไปใช้ในการพัฒนาชนบทโดยที่ไม่ประยุกต์ให้เหมาะสมกับภูมิปัญญา แนวคิดและแนวปฏิบัติของท้องถิ่นมักไม่ประสบความสำเร็จ (Chamber, อ้างใน พรชัย ปรีชาปัญญา, 2541) ดังนั้น ในปัจจุบันภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงได้รับการพิจารณาและความสนใจจากนักวิจัย และนักพัฒนาชนบทเพื่อปรับและพัฒนาเทคโนโลยีให้เหมาะสมในการพัฒนาชนบท และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพกำลังถูกละเลยและเลือนหายไปพร้อมกับหมอพื้นบ้านเพราะอายุที่ชรา กอปรกับขาดแคลนสมุนไพรที่จะนำมาทำเป็นยาและการใช้ภูมิปัญญายังจำกัดอยู่กับหมอพื้นบ้าน ดังนั้นการอนุรักษ์สมุนไพรและกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาดั้งเดิมของหมอพื้นบ้าน ล้วนได้รับความสนใจจากวงการแพทย์และทางวิชาการอย่างกว้างขวาง เพื่อมุ่งสู่เป้าหมายการมีสุขภาพดีถ้วนหน้า จะเห็นได้ว่าองค์การอนามัยโลก (World Health Organization) สหภาพอนุรักษ์ธรรมชาติระหว่างประเทศ (International Conservation of Nature) และมูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าแห่งโลก (World Wildlife Foundation) ได้จัดประชุมนานาชาติเรื่อง "การอนุรักษ์สมุนไพร" ระหว่างวันที่ 21-26 มีนาคม 2531 ณ จังหวัดเชียงใหม่ โดยผ่านกลวิธีการอนุรักษ์แห่งโลก โดยมีวัตถุประสงค์ในการอนุรักษ์สมุนไพรและพืชต่าง ๆ ในที่ประชุมให้ความเห็นว่า พืชที่เป็นแหล่งเกิดของยาพื้นบ้านหากถูกทำลายจะเกิดอันตรายอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ป่าไม้ได้ถูกทำลายลงไปอย่างมากในปัจจุบัน (สำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน, 2531) ส่งผลต่อการทำลายพืชสมุนไพรหลายชนิด และอาจทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีมากับหมอพื้นบ้านสูญหายไปด้วย เนื่องจากไม่ได้ถ่ายทอดความรู้ของตนไปยังลูกหลาน ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพของชาวชนบทด้วยสมุนไพรควรจะมีการเรียนรู้ สืบทอด เพื่อมิให้สูญหายและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปัจจุบันพบว่า มีสูตรตำรายาพื้นบ้านที่ถ่ายทอดมาแต่อดีต กระจัดกระจาย สูญหายไปจำนวนมาก ขาดความมั่นใจ และสูญเสียศักยภาพในการดูแลสุขภาพตนเองขั้นพื้นฐาน และการรักษาตนเองในโรคง่าย ๆ ที่ไม่จำเป็นต้องใช้บริการทางการแพทย์แผนปัจจุบัน

มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาด้านสมุนไพร ของนักวิชาการหลายท่าน เช่น ชูชาติ เหลี่ยมวานิช (2537) ได้ศึกษาเรื่อง เครือข่ายการเรียนรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของประชาชนในชนบท พบว่า ได้มีการเรียนรู้ตามเครือข่ายของสังคมชนบท ซึ่งเริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติ แล้วขยายออกไปยังเพื่อนบ้านทั้งภายในชุมชนและนอกชุมชน เสถียร ฉันทะ (2542) ได้ศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพของสมุนไพรเป็นกรณีศึกษาวิถีชุมชนไทยลื้อ จังหวัดเชียงราย พบว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นชุดองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และสังคมวัฒนธรรมระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศนั้นๆ และได้สะท้อนให้เห็น 2 มิติคือ ประการแรกสะท้อนชีวิต โลกทัศน์ และความเชื่อในการให้คุณค่าของชุมชนที่มีต่อสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ ประการที่สอง สะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้ที่เป็นความรู้เชิงเทคนิคกับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร ภูมิปัญญาดังกล่าวมีการเรียนรู้ การถ่ายทอด และการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยผ่านครอบครัว เครือญาติ และหมอพื้นบ้านของชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ พืชสมุนไพรตามระบบนิเวศต่างๆ และนำไปสู่การดำรงไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรอยู่ 2 ระดับ คือ 1) ระดับครอบครัวและเครือญาติ 2) ระดับชุมชน

เสถียร ฉันทะ (2542) ศึกษาพบว่า การรักษาโรคพื้นบ้านจะค่อยๆ หดไป เพราะรัฐบาลได้ขยายระบบบริการการแพทย์แผนปัจจุบันออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ประชาชนหันไปใช้บริการกันมากขึ้น คนในท้องถิ่นไม่สนใจสืบทอดวิธีการรักษาโรคแบบพื้นบ้านแต่พากันไปสนใจการแพทย์และหมอลดลง เพราะได้รับการยอมรับมากกว่า และสามารถสอบใบประกอบศิลปะได้ และสามารถดำเนินการรักษาได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย จะทำให้แนวโน้มการแพทย์พื้นบ้านในภาคเหนือค่อยๆ สูญไปในที่สุด เพ็ญจันทร์ ประดับมุข (2534) ได้ศึกษาสังคมวัฒนธรรมของการใช้สมุนไพร พบว่า หมอพื้นบ้านมีทัศนคติต่อการดำรงอยู่ของพืชสมุนไพรด้านการสูญเสียพื้นที่ป่า เนื่องจากการถางป่าเพื่อการทำไร่ไถนา การลักลอบตัดไม้ส่งผลให้ภัยแล้งมากขึ้นสมุนไพรมีแนวโน้มจะหดไป หมอพื้นบ้านจึงแก้ปัญหาโดยการนำพันธุ์มาปลูกไว้บริเวณบ้านหรือเถียงนา W.H.River Federick Dunn (อ้างในกฤษฎา บุญชัย, 2529) ได้ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรทางชาติพันธุ์การแพทย์หรือการแพทย์พื้นบ้านในชนพื้นเมืองต่างๆ ประเด็นความหลากหลายทางวัฒนธรรมทั้งในโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การวินิจฉัยโรค การรักษาโรคโดยใช้ทรัพยากรทางชีวภาพของท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญ

การศึกษาของนักวิจัยดังกล่าว ส่วนใหญ่เป็นวิธีการผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงปริมาณกับเชิงคุณภาพ และมักพบว่าการศึกษาวิจัยด้านสมุนไพรยังขาดการเน้นด้านวัฒนธรรม

ชนเผ่าปกากะญอ ในตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน ซึ่งมีชุมชนบ้านหนองหลักที่มีการผูกยึดกับแนวปฏิบัติทางวัฒนธรรมดั้งเดิม และพยายามหลีกเลี่ยงการพัฒนาที่ส่งเสริมจากภายนอก ทั้งในเชิงปฏิเสธและการรักษาของหมอพื้นบ้านที่นี่ยังเป็นที่ยอมรับชุมชนทั่วไป

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น เพื่อเป็นการศึกษากระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาของชนเผ่าปกากะญอที่สั่งสมมา และเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ในการใช้สมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอ ผู้ศึกษาสนใจศึกษาว่าชนเผ่าชาวปกากะญอ มีกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรอย่างไร และปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการด้านความหลากหลายของพืชสมุนไพรอะไรบ้างที่จะส่งผลต่อการใช้อย่างยั่งยืน ผู้ศึกษาจึงได้ทำการศึกษาเรื่องกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชุมชนปกากะญอบ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน เป็นพื้นที่ศึกษา เนื่องจากเป็นเขตชนบทและเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรทางชีวภาพ โดยเฉพาะพืชสมุนไพรในท้องถิ่น

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.2.1 เพื่อศึกษาภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอ บ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม จังหวัดลำพูน

1.2.2 เพื่อศึกษากระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอ

1.2.3 เพื่อศึกษาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอ

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตพื้นที่ศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาพื้นที่ บ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน สำหรับเหตุผลในการเลือกพื้นที่ดังกล่าวเนื่องจากพื้นที่บ้านหนองหลัก เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และอยู่เขตในป่าอนุรักษ์ต้นน้ำลำ

1.3.2 ขอบเขตเนื้อหา

โดยจะทำการศึกษา 4 ด้าน คือ

- 1) บริบทของชุมชนพื้นที่ศึกษาและภูมิปัญญา
 - ข้อมูลทั่วไปประวัติความเป็นมา วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ
 - วิถีชุมชนที่เกี่ยวข้องกับพืช สมุนไพร
- 2) ภูมิปัญญาการจัดการความหลากหลายพืชสมุนไพร
 - จัดการแบบผสมผสาน
 - การจัดการแบบเป็นทางการ
- 3) กระบวนการสืบทอดภูมิปัญญา ในเนื้อหาของการใช้สมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอ
 - การรับรู้
 - การเรียนรู้
 - การสั่งสมองค์ความรู้
 - การถ่ายทอดองค์ความรู้
- 4) ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญา

ปัจจัยภายใน

 - ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ วิถีปฏิบัติหรือเป้าหมายการนำภูมิปัญญาไปใช้

ปัจจัยภายนอก

 - ความเชื่อและค่านิยมสมัยใหม่ วิถีปฏิบัติตามวัฒนธรรมสมัยใหม่ ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภายนอกชุมชน

การศึกษาเป็นการศึกษาชุมชน จึงใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพและศึกษาจากผู้ให้

ข้อมูลหลัก 2 กลุ่ม คือ

- 1) กลุ่มหมอบ้าน จำนวน 14 คน หมอบ้านในเขตพื้นที่ที่ต้องการศึกษา ซึ่งเป็นผู้มีความรู้พืชที่นำมาใช้เป็นยารักษาโรคที่มีกระบวนการนำมาใช้ ที่ถ่ายทอดผ่านรูปแบบต่างๆ เช่น พิธีกรรม ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของโลกทัศน์ และองค์ความรู้บนความสัมพันธ์ของมนุษยธรรมชาติและอำนาจเหนือธรรมชาติ
- 2) กลุ่มผู้รับการถ่ายทอด โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ

2.1) ศิษย์โดยตรง

2.2) กลุ่มผู้ที่เรียนรู้ รับรู้การถ่ายทอดโดยไม่เสนอตัวเป็นศิษย์ผู้นำชุมชนที่เป็นทางการและที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่ กลุ่มผู้นำทางการปกครอง กลุ่มผู้นำทางพิธีกรรม (ชั้นครู) กลุ่มผู้อาวุโส (สะเหม่ง สะสยา) หรือต้นตระกูลของเครือญาติต่างๆ

1.3.3 ขอบเขตระยะเวลาการศึกษา

กระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชุมชนปากกะญอบ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน ใช้ระยะเวลาศึกษาครั้งนี้ใช้เวลาที่ใช้ในการศึกษา 1 ปี

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

กระบวนการสืบทอด หมายถึง ขั้นตอนที่ต่อเนื่องของวิธีการถ่ายทอดองค์ความรู้ในการใช้สมุนไพร โดยถ่ายทอดเนื้อหาที่แฝงด้วยทักษะ ความรู้ ความเข้าใจ ทักษะ ทักษะ และค่านิยมจากบุคคลหนึ่งไปยังอีกบุคคลหนึ่ง หรือจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ของหมอพื้นบ้านและชาวบ้านที่สั่งสมสืบต่อกันมาในด้านการใช้สมุนไพรได้รับการถ่ายทอดความรู้แบบดั้งเดิมและแบบใหม่ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษร แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรและความรู้ของชาวบ้านที่ถูกสร้างขึ้นมาจากความรู้ ความสามารถ ตลอดจนประสบการณ์ และถูกถ่ายทอดซึ่งกันและกันในชุมชน หรือชุมชนใกล้เคียง โดยตกทอดและส่งต่อจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เป็นทรัพยากรทางปัญญาที่มีคุณค่าไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความรู้ทางวิทยาศาสตร์

ผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญา หมายถึง ผู้ที่ทำหน้าที่ในการส่งต่อหรือถ่ายทอดความรู้ในการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรให้แก่ผู้ที่สนใจนำไปใช้ประโยชน์ ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้หมายถึง ผู้ถ่ายทอดความรู้ในการใช้สมุนไพรในลักษณะเป็นผู้สอน ผู้ให้คำปรึกษาหรือแนะนำแก่ผู้รับการถ่ายทอด หรือ ผู้เรียน

ผู้รับการถ่ายทอด หมายถึง ผู้รับการส่งต่อหรือถ่ายทอดความรู้ในการใช้สมุนไพร ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ หมายถึง ผู้รับการถ่ายทอดในลักษณะลูกศิษย์ ผู้เรียน ผู้ศึกษาความรู้ในการใช้สมุนไพร

เครือข่ายการเรียนรู้ หมายถึง การประสานงานแหล่งความรู้ และข่าวสาร การใช้ทรัพยากรและถ่ายทอดความรู้ระหว่างกันของคนในชุมชนใกล้เคียงเพื่อสร้างการแลกเปลี่ยนถ่ายทอด และกระจายความรู้อย่างต่อเนื่อง ตลอดชีวิตตามความต้องการของบุคคลและชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน โดยมีแม่ข่ายและลูกข่าย สัมพันธ์กัน

ความหลากหลายของพืชสมุนไพร หมายถึง จำนวนชนิดพันธุ์ ชนิดพันธุ์กรรม และระบบนิเวศ ของพืชสมุนไพรชุมชนปกากะญอบ้านหนองหลัก

การจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรหมายถึง หมายถึง การจัดการแบ่งออกเป็น 3 ประเภท การจัดการแบบดั้งเดิม การจัดการแบบเป็นทางการ และการจัดการแบบผสมผสาน ซึ่งได้แก่ การนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการนำมาใช้เป็นอาหาร การนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการนำมาใช้สอย การนำมาใช้ประโยชน์ตามพิธีกรรมความเชื่อ

ปัจจัย หมายถึง ตัวแปรที่มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรจำแนกเป็น 2 ประเภท คือ

ปัจจัยภายใน หมายถึง อิทธิพลของปัจจัยที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอบ้านหนองหลัก ได้แก่ ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ตลอดจน วิถีปฏิบัติ ที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายของพืชสมุนไพร

ปัจจัยภายนอก หมายถึง อิทธิพลของปัจจัยที่มีผลกระทบต่อกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอบ้านหนองหลัก ได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม วิถีปฏิบัติ และการได้รับส่งเสริมจากหน่วยงานต่างๆ ที่มีผลต่อกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการพืชสมุนไพรของชนเผ่าปกากะญอบ้านหนองหลัก